

KOVÁCS GÁBOR

BIBÓ ISTVÁN ÉS A POLITIKAI FILOZÓFIA

A probléma

■ Műfajilag hova helyezhető el a bibói életmű? Olyan gondolkodóról van ugyanis szó, akinek munkássága – eltekintve első, fiatalkori jogfilozófiai periódusától¹ – nehezen illeszthető be a kanonizált akadémiai diszciplínák keretei közé. Az 1930-as évek közepének Bibót a jogbölcselettől a tágran értelmezett társadalomelmélet felé vezető fordulatának eredménye hosszabb-rövidebb esszék füzére, melyekben a szerzőt láthatólag nemigen érdekli azoknak az akadémiai normáknak a betartása, amelyek ma már nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az ember valamely bevett akadémiai céh tagjává, hivatalosan elismert tudóssá váljék.

Ez részben a külső körülmények nyomása miatt alakult így. A jogfilozófiából doktorált fiatalember az első években a reményteljes tudóspalánták szokott útját kezdi el járni: ösztöndíjak külföldön – Bécs, Genf, Hága –, idegen nyelvű publikációk. Egyetemi magántanárság, a háború alatt tanít a kolozsvári egyetemen, s a háborús kataklizmát követően – a belügyminisztériumi intermezzo után – katedrát kap Szegeden, tagjává választja a tudományos akadémia. Aztán 1949 nemcsak az ország számára a fordulat éve: ekkor törik meg – mint utóbb kiderül – véglegesen tudományos karrierje. Nyugdíjazás, könyvtárosság – negyvenévesen.

Az esszé a két világháború között

■ Ám mást is figyelembe kell itt vennünk: Bibó intellektuális fejlődésének belső logikáját, ami

Jelen írás *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült.

Valóban eltávolodott-e
Bibó a filozófiától?
Egyáltalán
közel volt-e hozzá
valaha?

mindinkább elvitte őt az akadémiai kritériumok szem előtt tartásával megírt szak tanulmányoktól ahhoz az esszéműfajhoz, amelyet aztán élete végéig művelt. Nemcsak arról volt szó, hogy leginkább ez a forma felelt meg gondolkodói alkatának – ami egyébként igaz –, hanem arról is, hogy ez volt az a műfaj, amelybe Bibó a két világháború közötti időszakban úgyszólván „beleszocializálódott”. Poszler Györgynek a két világháború közötti esszéíró nemzedékről szóló tanulmányában van egy – szá munkra nagyon is releváns – hipotézise arról a szerepről, amelyet az esszé filozófiapótlékként a korszak irodalmi életében betöltött: „Nemcsak hogy a politikai gyakorlat nem kínálta ki a történelem kérdéseire a nemzeti önvédelem és társadalmi progresszió válaszait. Hanem hogy a magyar filozófia sem kínálta ki a történelem kérdéseire az elméleti absztrakció és társadalmi gondolat válaszait. Vagyis a magyar történelem praktikus mozgásképtelenségét nem kompenzálta az eredeti magyar filozófia teoretikus mozgásképesége. [...] A századforduló és a századelő második reformnemzedéke pedig meg is teremti a 20. századi magyar költői pszeudofilozófiát, a modern hazai esszét. [...] Ilyen a műfaj negyedik hulláma is. Nemzeti sorsot vizsgáló költői-etikai pótfilozófia az esszéista nemzedék végsőkéig kifinomult, líraian teoretizáló műformája.”²

Ennek a negyedik generációnak a fő reprezentánsai Szerb Antal, Halász Gábor és Cs. Szabó László, akik más-más gondolati pozícióból és különböző hangsúlyokkal, de mindvégig ebben a műfajban alkotnak. Poszler igen pontosan és lényegre törően fogalmazza meg, hogy az adott szituációban minek is volt köszönhető az esszének ez a kivételezett pozíciója: „Az elvesztett háború, a történelmi Magyarország szétesése, az elvetélt polgári forradalom, a restaurált hűbériség, a megkonstruált »neobarokk«, a szétfoszlott kelet-európai politikai szupremácia közvetlen teoretikus reagálást kívánt, a nemzeti múlt újrafogalmazását, a nemzeti jövő újragondolását, magyarság és szomszéd népek, magyarság és Európa viszonylatrendszerének újrajrálását. E tájékozódást, végiggondolást, átfogalmazást, a helymeghatározás elméleti igényét vállalja a magyar esszé a húszas és harmincas években. A húszas évek illanó békeillúziójában lágyabban és líraiban. A harmincas évek sűrűsödő háború-előérzetében keményebben és etikusabban.”³

Ha valakire, akkor Németh Lászlóra – akit Poszler említ, de részletesen nem tárgyal ebben az írásában – bizonyosan áll a fentiekben oly átfogóan megrajzolt motívációs háttér. Németh egyszemélyes folyóiratának, a *Tanúnak* elsősorban azt a szerepet szánja, hogy az általa írt esszék fóruma legyen. Az esszé itt a tájékozódás műfaja, optimális kerete a történeti és politikai dimenziókban mozgó szellemi-kulturális, ugyanakkor erős morális töltettel bíró helymeghatározásnak, amely nélkül nem lehetséges a – Németh által elsősorban kulturális entitásnak tekintett – magyar nemzeti közösség regenerációja, a megoldandó feladatok megfogalmazása, egy új, a megváltozott szituáció követelményeivel összhangban álló nemzeti identitás kialakítása. A pályakezdő fiatal értelmiségi Bibó István intellektuális szocializációjában alapvető szerepet játszanak a Németh-esszék: rendszeres olvasója a *Tanúnak*. Németh munkássága komolyan befolyásolja az ekkor formálódó bibói esszé karakterét és hangvételét.

Németh esszéiben filozófiai és történelmi anyagot dolgoz fel, ám nem szakfilozófus, és nem szaktörténész. Sűrűn használ metaforákat: ezek történetfilozófiai és történelmi gondolatmenetek építőkövei. A gondolatmenetekből irodalomtörténeti-esztétikai vagy politikai koncepciók rajzolódnak ki. Fesztelenül lépi át a tudományterületek határait: az esszé ennek a határátlépésnek műfaja. Célja egy olyan világkép körvonalazása, amely megalapozza az egyéni és a közösségi cselekvést. A tudomány az „üdvösségügy” része, az iránta való érdeklődés a világgal szemben érzett „szorongó

tájékozatlanságból” fakad. Esszéiben Németh László kifejezetten határsértő gondolkodóként tűnik fel.⁴

Bibó ezt a Németh-féle, erős morális töltetű, a gondolatmenetet metaforákkal szemléletessé tevő esszét hangszereli át a saját – a politikumot az emberi létezés alapvető szférájának tekintő – kiindulópontjából fakadó szempontoknak megfelelően. Ám nála hiányoznak a szépírói ambíciók, nemkülönben az a – Szabó Dezsőtől örökölt – mélyen átértett profetikus attitűd, amely oly jellegzetes eleme Németh László írásainak.⁵

Esszé és politikai filozófia

■ Az esszé műfaja önmagában véve persze a legkevésbé sem zárja ki a politikai filozófia művelésének lehetőségét: erre nézve bőségesen hozhatók fel példák David Hume-tól Hannah Arendtig. A két háború közötti német kultúrában azoknak a filozófusoknak jellegzetes műfaja – Keyserlingtől Spenglerig –, akik ilyen-olyan okok miatt, de kívül maradnak az akadémiai szakfilozófia berkein. Nem véletlen – recepciótörténeti perspektívából szemlélve az életművet –, hogy a nyugati emigrációban élő értelmezők Bibó munkásságát a nyugat-európai filozófiai esszétradícióba illeszkedő teljesítménynek látják, s láttatják, avégett, hogy az ottani kultúrába tartozó olvasó el tudja helyezni ezt a számára ezoterikus, ismeretlen kelet-európai gondolkodót. A Nagy-Britanniában élő, politikaelmélettel foglalkozó Berki Róbert az 1990-es évek elején, néhány évvel a magyar rendszerváltás után a következőképpen kontextualizálja az életművet a brit olvasó számára: „Ha politikai filozófiáját egy tömör kifejezéssel akarnók összefoglalni, azt mondhatnánk, hogy az a »moralizmus realizmusáról« szól. Arról, hogy egy mélységesen radikális, morális szempontból is végig gondolt politikai *vízió*nak és értékrendnek és a politika és a társadalom sarkalatos problémáit tárgyilagosan és indulatok nélkül vizsgáló realista *élelátásának* szinte hibátlan szintézise. [...] Bibót, mint politikai filozófust, a saját szülőhazájában is alig ismeri valaki. Annak a rendszeres és analitikus politikai filozófiának, ahogy ezt az angol nyelvterületen értik, Magyarországon nincsen régi, széles körben ismert hagyománya. Ehelyett a magas szintű politikai esszéírás eleven, okos és hatásos formáját művelik, amely elméleti keretbe ágyazott aktuális témákkal foglalkozik. Ezt a műfajt, jellemző módon, jeles szépírók művelik nagy előszeretettel. Bibót is ez a hagyomány formálta, s ő maga is a műfaj kiváló művelője lett, bár szépirodalommal sohasem próbálkozott.”⁶

Hasonlóképpen politikai filozófiának nevezi Bibó munkásságát egy 1960-as, magyar nyelvű írásában Révai András, aki annak a 18. századi angol liberalizmussal való rokonságát emeli ki, s mindenekelőtt a morális és didaktikus jelleget tartja lényegesnek: „Bibó sok tekintetben Addisonra és Steele-re emlékeztet, akik a 18. század első felében a *Spectator*-ban Locke szemléletét az angol politikai, társadalmi, közigazgatási és jogi élet minden gyakorlati problémájára didaktikus módon alkalmazták.”⁷

Ám abból, hogy az esszé a politikai filozófia egyik lehetséges megnyilvánulási formája, nem feltétlenül következik az, hogy minden esszéformában megírt, politikai tárgyú írás szükségképpen politikai filozófia. A nyugati emigráció Bibó-interpretációja az angolszász nyelvterületen a második világháború utáni évtizedekben igen erős pozícióba kerülő analitikus politikai filozófiával szemben pozicionálta Bibó munkásságát a politikai filozófia egy olyan tradíciójának képviselőjeként, amely legitim alternatívája ennek a típusú megközelítésnek, s amelynek jeles képviselői vannak nemcsak a kontinentális, hanem az angolszász hagyományban is. Amikor az értelmező abban a magyar közegben interpretálja az olvasók számára az életművet, amelyben nemcsak a politikai filozófia, hanem általában a filozófia kulturá-

lis pozíciója is jóval gyengébb, akkor ez a típusú legitimálási igény ilyen formában nemigen merül fel. Bence György és Kis János – akik maguk is politikai filozófusok – a Bibó-émlékkönyvbe írt tanulmányukban teoretikus igénnyel értelmezvén az életművet a következőképpen fogalmaznak: „[...] Bibó elsősorban politikai gondolkodó volt, aki politikai formulákat dolgozott ki, a gyakorlati alkalmazás igényével.”⁸ Ez a megközelítés – miközben a „politikai formulák” kifejezés felfogható a politikai filozófia normativitásigényére tett utalásként – egy tágabb kategóriát használ Bibó szakmai pozicionálására.

A nemzeti filozófia

■ Az esszéproblematika mellett van egy másik fontos dolog, amiről nem szabad elfeledkeznünk Bibóval kapcsolatban, amikor az intellektuális szocializációját meghatározó két háború közötti időszak sajátosságait vizsgáljuk. Ez az ún. *nemzeti filozófia*,⁹ illetve az ehhez kapcsolódó nemzetkarakterológia kérdésköre. Bibó kortársai közül Karácsony Sándornak volt explicit szándéka olyan filozófia kimunkálása, amely egy sajátosnak és egyedinek tételezett magyar gondolkodásmód terméke.¹⁰ Nála ez egy nyelvfilozófiába ágyazódik be, amelynek alaptétele a nyugat-európai indogermán nyelvek és a magyar nyelv közötti strukturális különbség. Karácsony mindezekelőtt a német nyelvet állítja szembe a magyarral: alaptézise szerint az alárendelő és mellérendelő nyelvi struktúrák dichotómiája meghatározza a világra vonatkozó percepció különbségét is. A valóságot egy alárendelő mondatok dominanciája által uralt nyelvi univerzumban leképező közösség filozófiájának szükségképpen különböznie kell attól a közösségtől, amely a valóságot mellérendelő szerkezetekben modellel. A sajátosan magyar filozófia azonban – Karácsony Böhm Károlyt vagy Prohászka Lajost azért bírálja, mert az ő bölcséletüket a német minták urálják – még megeremtésre vár. A koncepcióban szerves módon kapcsolódik össze nyelvfilozófia és nemzetkarakterológia.¹¹ A nemzeti közösség karakteréhez meg kell találni az autentikus filozófiai kifejezési formákat. A nyelvi struktúrák milyenségének ontológiai és politikai konzekvenciái vannak: alapvetően meghatározzák a közösségnek a léthez való viszonyát – Trencsényi Balázs ezt a két világháború közötti kelet-európai gondolkodásban gyakorta felbukkanó elgondolást nevezi találóan *nemzeti ontológiának*¹² –, amelyben az illető közösség politikai attitűdjei, illetve az azokból kinövő politikai formák gyökereznek.

A nemzetkarakterológia a két világháború között szükségképpen kapcsolódik össze a politikai gondolkodással. Amint arra már Mester Béla is rámutatott,¹³ a hiányzó magyar politikai filozófia helyébe lépő, annak bizonyos karakterjegyeit sajátjaként felmutató, azt helyettesítő szellemi termékről van szó, határozottan normatív jelleggel: a nemzeti karakter normatív keretként funkcionál, megszabja, hogy milyen politikai forma autentikus vagy inautentikus az adott nemzeti közösség számára. Bibó e tekintetben határozott különvéleményt jelent be. A szakirodalomban meglehetősen egyetértés van a tekintetben, hogy ő az, aki dekonstruálja a két háború közötti nemzetkarakter-diskurzust.¹⁴ E tekintetben mindenekelőtt 1948-as *Zsákutcsa magyar történelem, eltorzult magyar lelki alkat* című nagy esszéjére szokás hivatkozni. Ebben a nemzetkarakterológia esszencializmusát inadekvátnak nyilvánítja, és – a szociálpszichológiai szemléletmódot a politikai filozófia normatív megközelítésével ötvözve – kialakítja azt a módszert, amelyhez a Balog Iván által oly találóan politikai terapeutának nevezett attitűdöt társítja.¹⁵ Ez a szerepfelfogás messzemenően kompatibilis azzal az általa művelt politikai esszével, amellyel az aktuális politikai elitet próbálja megszólítani – mérsékelt sikerrel. Ezért érzi magát olyannyira elemében 1945–48 között, amikor a Sárközi Márta által szerkesztett második *Válasz* alkal-

mas fórumnak látszik ennek a szerepnek az eljátszására.¹⁶ Ugyanakkor határozottan elutasítja az ún. nemzeti tudományoknak a nemzetkarakterológiai gondolkörrel szorosan összefüggő motívumát.¹⁷ A magyar politikai, közéleti kultúra torzulásait, szociálpszichológiai patológiáit nem valamiféle nemzeti lényegre vonatkoztatva, hanem egy következetesen érvényesített regionális keretben, a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról szóló narratívába beillesztve tárgyalja.

Témánk szempontjából fontos Bibó első mesterének, a jogfilozófus Horvát Barnának egy 1942-es levele. Ezt akkor írja, amikor hajdani tanítványa elküldi neki *A pénz* című esszéjét. Horváth fájlalja, hogy Bibó elszakadni látszik a filozófia nagy kérdéseitől: „Bármennyi az akadály, nagy és merész terveket kellene legalább forgatnunk, és találkozásainkat ritka alkalmakként felfognunk olyan témák megbeszélésére, amelyekkel előrevihetjük a tudományt. Mert csakis ezért vagyunk, vagy legalábbis csakis ezért vagyunk azok, akik vagyunk. Nagy és komoly tudományos terveknek legalább érlelődnie kell eszmecseréinken. És nem szabad elveszíteni az eleven kapcsolatot a filozófia igaz nagy kérdéseivel.”¹⁸

Konklúzió helyett: Bibó és a filozófia

■ Valóban eltávolodott-e Bibó a filozófiától? Egyáltalán közel volt-e hozzá valaha? Lényeges kérdés ez: Bibó és a filozófia, az általában vett filozófiai gondolkodás viszonya. Aligha tagadható ugyanis gondolkodásának erősen antispekulatív jellege.¹⁹ Bibó indulását tekintve ez az antispekulativitás akár meglepő is lehet, hiszen a Horváth Barna-féle neokantiánus ihletésű jogfilozófia művelőjeként kezdte a pályáját, márpedig ennél a diszciplínánál spekulatívabb jellegűt elég nehéz találni. Az ifjúkori *Kényszer, jog, szabadság* minden tekintetben eleget is tesz azoknak a spekulativitásra vonatkozó követelményeknek, amelyeket joggal lehet egy ilyen műtől elvárni. Tagadhatatlan azonban, hogy a jogfilozófiától való elfordulás után Bibónál konstans elemmé válik ez az antispekulatív beállítódás, amely egész munkásságát végigkíséri. A politikáról írva és gondolkodva számtalanszor megismétli, hogy egyetlen grammm módszer többet ér bármennyi elméletnél, s hogy a politikai cselekvést nem szabad agyonideologizálni, mert akiben megvan a valóságérzés épsége és a gondolkodás bátorsága, az fel fogja ismerni az adott szituáció követelményeit.

Bibó nemegyszer hajlik arra, hogy egyenlőségjelet tegyen ideológia és filozófia közé, abban az értelemben, hogy szerinte mindkét esetben a valóságtól elrugaszkodott és oda visszatalálni nem tudó gondolati konstrukcióról van szó.²⁰ Mindazonáltal az is tagadhatatlan, hogy a politikáról azzal az erős normatív attitűddel gondolkodik, amely Arisztotelész óta a politikai filozófia *differentia specificá*jának tekinthető. A politikai erények számára is alapvető jelentőségűek.²¹ Központi kérdése az, hogy milyen a jó politikai berendezkedés, és azt milyen körülmények között lehet megvalósítani. Erre vonatkozó elképzelését egy narratív szabadságelmélet keretében fejti ki, amelyet legteljesebben az 1947-es akadémiai székfoglalóban és az 1971–72-es *Az európai társadalomfejlődés értelme* című nagy esszéjében körvonalaz. Ezeket joggal nevezhetjük politikai filozófiai munkáknak. Egyéb írásaiban pedig ezt a narratív szabadságelméletet olyan politikaelméleti-politikafileozófiai teóriák egészítik ki, mint a politikai hisztériákról vagy a politikai átmenetek természetéről szóló koncepció. A nem demokratikus politikai formákról a demokratikus politikai formákra való átmenet problematikája különösen fontos, mert ebben érhető leginkább tetten az, hogy a politikáról való gondolkodás és a politikára való hatás szándéka többnyire nemigen választható el egymástól. A politikai terapeuta szerepe ezért Bibónál szűkséggel felülírja a távolságtartó politikafilozófusét.

1. Erre vonatkozóan lásd Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szt. István Társulat, Bp., 2008.
2. Poszler György: *Illúzió és értelem. (Vázlat az »esszéista« nemzedék portréjához)*. In: *Uő: Eszmék – Eszmények – Nostalgikák*. Magvető, Bp., 1989. 342, 344.
3. Uo. 342.
4. Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 10., illetve *A gondolkodó Németh László*. Konferencia Hódmezővásárhelyen 1990. április 28-án. Juss Füzetek 1. é.n.
5. Erre vonatkozóan lásd Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkot. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Bp., 1999. 64.
6. Berki Róbert: *A moralizmus realizmusa. Bibó István politikai filozófiája*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István egyetemi előadásai*. Ford. Csepregi András. Debreceni Egyetem Kossuth Lajos Kiadója, Debrecen, 2004. 253, 255.
7. Révai András: *Bibó István politikai filozófiája*. In: Kende Péter (vál. és bev.): *Bibó Nyugatról – élteben, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Bp., 1997. 61.
8. Bence György – Kis János: *Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás*. In: Réz Pál (fel. szerk.): *Bibó- emlékkönyv*. I. Századvég, Bp. – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991. 388.
9. Percz László: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008.
10. Lendvai L. Ferenc: *Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993.
11. Kovács Gábor: *Nép, nemzet, kultúra, nyelv a két világháború közötti nemzetkarakterológiákban*. In: Neumer Katalin – Laki János (szerk.): *Minden filozófia „nyelvkritika”*. Analitikus filozófia és fenomenológia. Gondolat, Bp., 2004. 160–175.
12. Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2011. 82.
13. Mester Béla: *A magyar politikafilozófia elmaradt fordulata*. In: Valastyán Tamás (szerk.): *A totalitarizmus és a magyar filozófia*. Vulgo, Debrecen, 2006. 117–129.
14. Trencsényi Balázs: i.m. 450–465; Dénes Iván Zoltán: i.m. 141–153.
15. Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2004.
16. A folyóirat történetére vonatkozóan lásd Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz, 1946–1949*. Argumentum, Bp., 2009.
17. Percz László: i.m. 238–239.
18. Horváth Barna – Bibó Istvánnak. *Kvár, 1942. december 13*. In: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál., össz. Huszár Tibor. Szerk. Litván György – S. Varga Katalin. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Bp., 1995. 197.
19. Percz László: *Az antispekulativitás jegyében. Bibó István filozófiai előfeltevéseiről*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum, Bp., 2001. 37–55.
20. Uo. 41.
21. Radnóti Sándor ezt nevezi a bibói gondolkodás antikizáló jellegének: „Ha Bibó politikai-elméleti alapjait a Machiavelli-hagyománnyal ellentétben nem a hatalomfelhasználás, hanem a társadalmi érintkezés elméletének mondtuk, most hozzátehetjük, hogy ez az elméleti háttér antikizáló, amennyiben visszatérést jelent az erényes közösségi élet, az aktív közösségi politizálás és a politikai berendezkedés összekapcsolódásához.” Radnóti Sándor: *A legitimáció keletkezése*. In: *Bibó- emlékkönyv*. I. 378.